

O'SMIRLARDA DELINKVENT XULQ SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ilyosjonov Shahboz Ilyosjon o'g'li

Qo'qon universiteti Psixologiya (amaliy psixologiya)

4-boshqich talabasi

Usmonova Nargiza Rahimjonovna

Qo'qon universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'smirlikda delikvinit xulq atvorning shakllanishining psixologik xususiyatlari. O'smirlar o'rtasida delinkvent va deviant xulq-atvorning shakllanish jarayonlari, sifat xususiyatlari, biologik hamda ijtimoiy ijtimoiyi chuqur tahlil tuzilishi. Yoshlar tarbiyasi, huquqbuzarliklarning oldini olish, ta'lim-tarbiya olishning o'z profilaktika vositalarining ahamiyati e'tiborda turganholatlar haqida yozilgan.

Kalit so'zlar: Delikvent, jinoyatchilik va huquqbuzarlik, terrorizm, giyohvandlik, dezadaptatsiya.

Bugungi kunda amalga oshirilayotgan choralarda tarkibida, xususan o'smirlarning ta'lim jarayonidagi faolligini oshirish, shaxslararo munosabatlarga kirishishda empatiya hissini rivojlantirish, shaxs sifatida o'zini to'g'ri baholash, jamiyatda o'z o'rnini topishida yordam berish hamda axloqiy ko'nikmalar shakllantirilishining psixologik mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb masalalar hisoblanadi.¹ Inson ontogenezidagi eng og'ir va murakkab davrlardan biri o'smirlikdir. Shaxsning ijtimoiy yo'nalganligi, qadriyatlari, e'tiqodi va ideallari shakllanadigan ushbu davr og'ishgan xulq-atvor ko'rinishlarining namoyon bo'lishi uchun ham eng qulay davr hisoblanadi. Jamiyatda jinoyatchilik va huquqbuzarlikni oldini olish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri. Shuning uchun ham o'smirlarda delinkvent xulq shakllanishining psixologik xususiyatlarini tadqiq qilish va o'rganish katta ahamiyat kasb etmoqda.² Dunyoda diniy ekstrimizim, terrorizm, giyohvandlik, odam savdosi, noqonuniy migratsiya, "ommaviy madaniyat" kabi yovuz xavf-xatarlar insoniyat boshiga o'g'ir kulfatlar solayotgan hozirgi murakkab bir davrda yoshlar tarbiyasi masalasi yanada muhim ahamiyat kasb etayotgani hech kimga sir emas. Albatta, bugunungi kunda yurtimizda yoshlarimiz qalbida Vatanga muhabbat va sadoqat tuyg'usini kamol toptirish, ularni sog'lom turmush tarzi ruhida tarbiyalashga qaratilgan targ'ibot - tashviqot ishlari olib borilmoqda. Ammo ochiq tan olishimiz kerakki, bu borada amalga oshirayotgan ishlarimiz hali yetarli darajada emas. Shuning uchun biz

¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/o-smirlarda-salbiy-xulq-atvor-namoyon-bo-lishining-psixologik-xususiyatlari>

² <http://conferences.neasmo.org.ua/ru/art/491>

yoshlarimiz, ayniqsa uyushmagan yoshlar bilan ishlashga jiddiy e'tabor qaratishimiz zarur. Fuqarolarni o'rnatilgan qonunlar va qoidalarga amal qilishini uyg'otishga yo'naltirilgan jamiyatning turli-tuman chora-tadbirlariga qaramay, ko'pchilik odamlar uni har kuni buzadilar. Ko'pincha ko'rinishidan to'la oddiy ko'ringan odamlar to'satdan jiddiy jinoyat sodir etganliklarini tushunish og'ir bo'ladi. Ko'p hollarda bu psixik jihatdan sog'lom shaxslar, shu jumladan yoshlar o'rtasida kuzatilayotgani achinarli xolatdir.. Qonunga qarshi harakatlar determinatsiyasini ko'rib chiqishda odatda, shunga o'xshash axloqni uyg'otuvchi tashqi sharoitlar va ichki sabablar yig'indisi haqida gapiradilar. Shubhasiz, har bir aniq holda omillarning noyob uyg'unligi o'ringa ega, shunga qaramay, delinkvent axloqning shakllanishida ba'zi umumiy tendentsiyalarini aniqlash mumkin.³

Har qanday jamiyatda, u jamiyat qaysi rivojlanish bosqichida bo'lishidan qat'iy nazar, doimiy e'tiborga muhtoj odamlar bor. Bular o'z jismoniy, ruhiy va ijtimoiy rivojlanishdan chetga chiqish og'ish bor bo'lgan odamlardir. Ular doim bir guruh bo'lib ajralishgan jamiyat va davlat ularga nisbatan alohida munosabat shakllangan.

Jahon fani, xususan tabobat ilmi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan Abu Ali ibn Sino o'zining «Tib qonunlari» kitobida sabablar to'rt xil bo'ladi: moddiy, faol (ta'sir qiluvchi), shakliy va tugallovchi sabablarni ko'rsatib o'tadi. Moddiy sabablar sog'liq va kasallik negizlarida paydo bo'ladi. Eng yaqin negiz a'zo ruhdur. Ta'sir qiluvchi sabablar odam gavdasining holatlarini o'zgartiruvchi yoki o'zgarmagan holda saqlovchi sabablardir. Jumladan uyqu va uyg'oqlik ham sabablardan biridir. Bir yoshdan boshqa bir yoshga o'tish, yosh, jins e'tibor bilan farqlash ham ta'sir qiluvchi sabablardandir. Shakliy sabablar — mijozlar ulardan keyin paydo bo'ladigan quvvatlar va tarbiyalardir. Tugallovchi sabablar faoliyat (ishlar)dir. Faoliyatni o'rganishga quvvatlar va ularni tashuvchi ruhlarni o'rganish ham kiradi. Tabibning tasavvur qilib, dalil keltirmog'i zarur bo'lgan narsalar kasalliklar, ularning o'ziga xos sabablari, alomatlari va qanday qilib kasallikning ketkazilishi va sog'liqni saqlashidir. Aynan o'smirlik yoshida ijtimoiy me'yorlarga har xil qarash tufayli ko'pincha, uning xulq-atvori me'yorlarning teskarisi ekanligini hisobga olib, salbiy me'yorlarning «oynadagi aksi» deyishadi. O'smirlik davriga xos deviant xulq-atvor va ularni ijtimoiy moslasha olmaslik (dezadaptatsiya) muammosi kuchayib borish xususiyatiga ega ekanligi bois ham juda dolzarbdur. Bunday o'smirlarning umum qabul qilingan ijtimoiy va ma'naviy-axloqiy me'yorlarni tan olmasligi, ta'lim-tarbiya bilan shug'ullanuvchi oila, maktab, mahalla va boshqa ijtimoiy institutlar oldiga muhim vazifalarni yuklaydi. Bunday toifadagi o'smirlar xulqidagi o'zgarishlarga binoan quyidagilarga: - xulq ifodalanishiga ko'ra, yuqori tajovuzkor (agressiya) ko'rinishdagilar; - jinoyatchilik «qurboniga» aylanuvchilar; - tadbirkorlik faoliyatida barvaqt faol ishtiroki tufayli «erta» kamol topganlar; - muomala va o'zaro munosabatlarda «qiyinchilik»ni his

³ <http://conferences.neasmo.org.ua/ru/art/491>

etuvchilar kabi kategoriyalarga ajratish maqsadga muvofiqdir.

Deviant xulq-atvorning vujudga kelishi haqida turli xil qarashlar mavjud. Jinoyatchilikning boshqa shakllarini izohlashga bo'lgan dastlabki urinishlar asosan biologik tabiatga egadir. Biologik nazariya tarafdorlarning fikricha, jinoyatchilarning bosh chanog'i va miyasining tuzilishi qonunga amal qiluvchi kishilarning miya tuzilishidan farq qiladi.

XIX asrning 70-yillarida faoliyat ko'rsatgan italiyalik kriminalshunos Chezare Lombrozo «Ba'zi odamlar jinoiy mayllar bilan tug'iladilar va ular ibtidoiy insonlar tipiga mansub bo'ladilar», degan xulosaga keldi. Uning fikricha, jinoyatchi tiplarni bosh chanog'i shakliga qarab aniqlash mumkin. U ijtimoiy tajribaning kriminal xulq rivojiga ta'sirini inkor etar edi, uning asosiy g'oyasi-ko'pchilik jinoyatchilarning biologik jihatdan degenerativ va defektli ekanida edi.

Richard Daygdeyglning fikricha, «ba'zi jinoyatkorona xulq-atvor shakllanishi uchun xos bo'lgan mayllar doimo avloddan-avlodga o'tib turadi».

Biologik omil va jinoyatga mayl orasidagi bog'liqlik g'oyasi Vilyam Sheldon ishlarida 1940 yillarda qaytadan tiklandi.

Sheldon odamlarning 3 jismoniy tipini ajratib ko'rsatdi:

Mezomorf tip: (mushakdor, faol)

Ektomorf tip: (suyak tizimi yaxshi rivojlangan)

Endomorf tip: (to'lalikka moyil odamlar)

Uning fikricha, ulardan biri – mezomorf tip huquqbuzarlikka mayl bilan bevosita bog'liq.

Huquqbuzarlik bitta omil bilan yuzaga kelmaydi; aksincha, u individual, oilaviy, ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy ta'sirlarning murakkab o'zaro ta'siridan kelib chiqadi. Ushbu ko'p qirrali sabablarni tushunish samarali aralashuv strategiyalarini ishlab chiqish uchun juda muhimdir. Xavf ostida bo'lgan yoshlarni erta aniqlash va qo'llab-quvvatlash, shuningdek, oila va mahallalarni mustahkamlash huquqbuzarliklarning oldini olishda muhim omil hisoblanadi.

Bundan tashqari, ijtimoiy va iqtisodiy tengsizliklarni bartaraf etish, ta'lim imkoniyatlarini yaxshilash va ijobiy ijtimoiy me'yorlarni ilgari surish sog'lom rivojlanishni ta'minlaydigan va huquqbuzarlik xavfini kamaytiradigan muhitni yaratiladi. Huquqbuzarlik, ayniqsa, voyaga etmaganlar, individual, ijtimoiy va jamoaviy omillarning kombinatsiyasi ta'sirida murakkab hodisadir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, turli xil xavf omillari huquqbuzarlik rivojlanishiga yordam beradi, ammo bu xavf omillariga ega bo'lgan barcha shaxslar jiddiy yoki surunkali jinoiy xatti-harakatlar bilan shug'ullanishmaydi. Huquqbuzarlik xulq-atvorini tekshirishda biologik, psixologik, xulq-atvor va atrof-muhitning o'zaro ta'sirini hisobga olish kerak.

Xulosa.

Yaxshi tarbiya ko'rmaganligi oqibatida ko'pgina o'smirlarga dag'allik, o'jarlik,

behayolik, jizzakilik xosdir. Ular bilan muomalaga kirishganda ushbu omillarni e'tiborga olish talab etiladi. Voyaga yetmaganlar uchun yolg'onchilik, mardlik va do'stlik tushunchalarini noto'g'ri anglash, o'zini ko'rsatish, e'tibor qozonishiga intilish hissi ham xos ekanligini yodda tutmoq kerak. Hayotiy tajribaning yetarli emasligi, o'ziga va atrofdagilarga adekvat baho berish mezonlari shakllanmaganligi natijasida o'smir xulq-atvor hamda munosabatlarni to'g'ri tashkil etishda muammolarga duch keladi. Bunday vaziyatlarda o'smirlarga ota-onalar, pedagoglar, voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha nazoratchilar va jamoatchilikning yordami, amaliy tavsiyalari, muntazam nazorati va diqqat-e'tibori talab qilinadi. Delinkvent xulqqa moyilligi mavjud o'smirlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, ularni turli jamoatchilik topshiriqlarini bajarishga jalb qilish, qiziqish-intilishlariga mos holda kasb tanlashga yo'naltirish ishlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. Huquqbuzarlik bitta omil bilan yuzaga kelmaydi; aksincha, u individual, oilaviy,

ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy ta'sirlarning murakkab o'zaro ta'siridan kelib chiqadi. Ushbu ko'p qirrali sabablarni tushunish samarali aralashuv strategiyalarini ishlab chiqish uchun juda muhimdir. Xavf ostida bo'lgan yoshlarni erta aniqlash va qo'llab-quvvatlash, shuningdek, oila va mahallalarni mustahkamlash huquqbuzarliklarning oldini olishda muhim omil hisoblanadi. Bundan tashqari, ijtimoiy va iqtisodiy tengsizliklarni bartaraf etish, ta'lim imkoniyatlarini yaxshilash va ijobiy ijtimoiy me'yorlarni ilgari surish sog'lom rivojlanishni ta'minlaydigan va huquqbuzarlik xavfini kamaytiradigan muhitni yaratiladi. Huquqbuzarlik, ayniqsa, voyaga etmaganlar, individual, ijtimoiy va jamoaviy omillarning kombinatsiyasi ta'sirida murakkab hodisadir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, turli xil xavf omillari huquqbuzarlik rivojlanishiga yordam beradi, ammo bu xavf omillariga ega bo'lgan barcha shaxslar jiddiy yoki surunkali jinoiy xatti-harakatlar bilan shug'ullanishmaydi. Huquqbuzarlik xulq-atvorini tekshirishda biologik, psixologik, xulq-atvor va atrof-muhitning o'zaro ta'sirini hisobga olish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бандура А., Уольтерс Р. Подростковая агрессия. М.: АлрельПресс. 2000, 512 с.
2. Karimova V.M. Psixologiya T., A.Qodiriy, 2002 y.188 b
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya T. "Fan va texnologiyalar", 2012. 172 b
4. To'laganova G.K.. Tarbiyasi qiyin o'smirlar T. "Universitet", 1999.118 b.
5. <https://scholar.kokanduni.uz/index.php/rb/article/download/54/43/86>
6. <http://conferences.neasmo.org.ua/ru/art/491>
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-smirlarda-salbiy-xulq-atvor-namoyon-bo-lishining-psixologik-xususiyatlari>
8. <http://conferences.neasmo.org.ua/ru/art/491>